



הצלה וחסידים אומות העולם בהונגריה

שרי ראובני

חקר השואה מראשיתו התמקד בשלוש קבוצות: הקורבן, הרוצח והעומד מן הצד. רק מאוחר יותר החל לעלות משקלה של קבוצה רביעית כקבוצה אנושית ייחודית בתקופת השואה – חסידי אומות העולם, ששמו את נפשם בכפם כדי להציל יהודים.

מחקרים על ההצלה נוטים מחד גיסא לניתוח סוציולוגי ופסיכולוגי של המציל, כדי לחשוף את מאפייניה של ההתנהגות האלטרואיסטית, את התכונות המיוחדות של אנשים שונים אלה, את היותם שייכים לקבוצה מיוחדת. מאידך גיסא יש חוקרים השמים את הדגש על התנאים המיוחדים שאפשרו את מעשה ההצלה בסיטואציה המסוימת, תוך שילובם בהיבטים האנושיים המיוחדים של המצילים.

אם מתייחסים אל מקרי ההצלה לא מן ההיבט האישי של המצילים אלא כתופעה חברתית נוכחים לדעת שאת הגבורה שבמתן פרוסת לחם או מחסה ליהודי ניתן להבין רק על רקע נסיבות התקופה, על רקע החוקים והתקנות נגד היהודים והאיסור להושיט להם יד מסייעת. את מעשי ההצלה בשואה ניתן להגדיר אפוא כסטייה חברתית הגוררת סנקציות, שכן לפי החוקים והנורמות הנציונל-סוציאליסטיים אף מעשה פשוט של האכלת ילד יהודי היה פשע שגרר מאסר ממושך או עונש מוות. אי לכך מעשים אלה הפכו למעשי גבורה לפי הערכים הכלל-אנושיים, למעשים הראויים לפרס ולהוקרה בחברה הדמוקרטית.

ברור שחקר מקרי ההצלה הוא חלק אינטגרלי של המחקר ההיסטורי על השואה. אין לנתק אותם מהתנאים בכל ארץ וארץ, או באזורים שונים של אותה ארץ, בשנות הכיבוש הנאצי. בהונגריה לא היו אזורים שונים מבחינת ההשפעה גרמנית כמו בצרפת למשל, אך בכל זאת היו הבדלים בין קבוצות יהודים בחלקים שונים של המדינה. גם מספרם של מקרי ההצלה שונה מאוד בין חלקיה השונים של היהדות ההונגרית.

ייחודה של בעיית ההצלה בהונגריה

"הפתרון הסופי" השיג את יהודי הונגריה לאחר כיבוש הארץ בידי הצבא הגרמני ב-19 במרס 1944. אחרי הכיבוש יהודי הונגריה נחלקו לשלוש קבוצות שנבדלו זו מזו בגורלן; היהודים במחוזות הפריפריה, הגברים שגויסו לפלוגות העבודה והקהילה בבודפשט.

כ-450,000 יהודים שחיו בפריפריה שולחו לאושוויץ מן ה-15 במאי עד ה-8 ביולי 1944. אחרי הפסקת הגירושים על ידי שליט הונגריה מיקלוש הורטי נותרו בהונגריה כ-320,000 יהודים. היו אלה היהודים בבודפשט והגברים שגויסו לפלוגות העבודה, רובם בגילאי 18-48. בתקופת סאלאשי, ראש המדינה ממפלגת "צלב החץ" הפשיסטית והאנטישמית שהגרמנים העלו לשלטון ב-15 באוקטובר 1944, גויסו גם נשים בנות 16-40 וגברים בני 16-60 לעבודות כפייה. הם שולחו לרייך במצעדי המוות וברכבות או



נרצחו במקום. גם גורלם של יהודי בודפשט נחרץ בתקופת סאלאשי, עת הייתה העיר לחזית. השילוחים והרציחות נמשכו עד לשחרור העיר ב-13 בפברואר 1945 ועד לשחרורה של הונגריה כולה ב-4 באפריל 1945.

מבין 440 ההונגרים שקיבלו עד היום את אות חסידי אומות העולם רק 12 אחוזים עשו להצלת יהודים בפריפריה בתקופת הגירוש הגדולים. 88 אחוזים פעלו בתקופת סאלאשי בקרב היהודים בבודפשט או סייעו להציל אנשים מפלוגות העבודה. גם אופיין של פעולות ההצלה היה שונה בשתי התקופות. פעולת ההצלה העיקרית בתקופת סאלאשי הייתה הסתרה בבית המציל (עם תעודות מזויפות או בלעדיהן), ואילו בתקופת הגירוש הגדולים בפריפריה הייתה הפעולה העיקרית ניסיון להבריח את הניצול מהמקום.

מה היו הגורמים ששינו את פני ההצלה ויצרו את הפער בין מספר המצילים בפריפריה למספרם בעיר הבירה? האנטישמיות לא הייתה חזקה יותר במחוזות מאשר בבודפשט, ההפך הוא הנכון. ידוע שהשפעת מפלגת "צלב החץ" הייתה גדולה יותר בעיר הבירה מאשר במחוזות. גם הסיכון היה גדול יותר בתקופת סאלאשי. עונש מוות ללא משפט למציל ומאסר לכל משפחתו היו צפויים במקרה שנחשף מקום הסתרתו של היהודי. ולא מעטים היו המקרים שבהם נרצח המציל. ולעומת זאת בתקופה הראשונה בדרך כלל שולח המציל לחזית המלחמה או נאסר.

נראה אם כן שלא האנטישמיות ולא הפחד מהסיכון, אלא גורמים אובייקטיביים המעוגנים במצבם השונה של היהודים בשתי התקופות, הם שמנעו או קידמו את ההצלה. מרכיב חשוב ביותר שהשפיע על אפשרויות ההצלה בהונגריה הוא תגובת הציבור היהודי על סכנת הגירוש בשתי התקופות: התנהגות פסיבית במחוזות בעת הגירוש הגדולים לעומת אקטיוויזם בבודפשט בתקופת סאלאשי.

במחוזות הפריפריה היו היהודים מבודדים בגטאות ונותקו מהאוכלוסייה הכללית המקומית ומיהודים ממקומות אחרים. הם הועברו כמה וכמה פעמים ממקום קטן למקום גדול יותר לקראת גירושם. בבודפשט רוכזו היהודים בבתים מיוחדים שהיו מפוזרים בכל חלקי העיר. הם יכלו לצאת לרחוב במשך כמה שעות ביממה ולא היו מנותקים מהאוכלוסייה הכללית. גם לאחר שהוקם הגטו המרכזי, בדצמבר 1944, נשארו חלקם בבתים המוגנים של הנציגויות הקונסולריות של המדינות הניטרליות. בבודפשט אם כן היה יותר קל לצאת מן הבית בשעת סכנה ולבקש עזרה מידיד וממכר. ואכן 85 אחוזים ממקרי ההצלה שלא נעשו במסגרת מאורגנת היה בהם יסוד של היכרות קודמת בין היהודי למצילו.

קצב הגירוש המהיר מהמחוזות הוא מרכיב מרכזי בניתוח התגובה היהודית והלא-יהודית כאחת. במצב שנוצר שם לא הייתה שהות להבנת הנעשה ולארגון תגובה יעילה כנגד הגירוש. כתוצאה מכך התגובה של הגורמים הבין-לאומיים -- המדינות הניטרליות, הצלב האדום השוודי והבין-לאומי והכנסיות -- הבשילה לכדי פעילות הצלה רק בשלהי 1944, בבודפשט.

חוסר המידע הברור על הצפוי ליהודים היווה מכשול בדרך להצלה במחוזות, כמוהו העובדה שבמקרים רבים גורשו בני המשפחה כולם, והרצון שלא לעזוב לגורלם את הזקנים ואת הילדים מנע מיחידים ניסיונות בריחה והצלה. בבודפשט, בתקופת סאלאשי, התפרקה המשפחה הגרעינית מיד לאחר גיוסם וגירושם של נשים וגברים לפלוגות העבודה. גם המידע על המתרחש היה שונה. בבודפשט החלו רציחות



ביהודים בפומבי, ברחובות ובכירות העיר, מיד עם עלייתו של סאלאשי לשלטון. הוודאות על גורלם הצפוי דחפה את היהודים לחפש מחבוא והצלה, ואת הלא-יהודים – למתן עזרה והצלה אף במחיר סיכון חייהם.

במחוזות פעלה מכונת ההשמדה היעילה, פעל המבנה הביורוקרטי, המנגנון הממלכתי הגרמני וההונגרי וה'נדרמיה, ששליטתה הייתה יעילה. קשה היה להימלט מידה, או להושיט עזרה למי שנלכד ברשתה. גורם נוסף שמנע עזרה היו הלשונות מרובות של האוכלוסייה המקומית שחלקים בה השתתפו בשוד רכושם של היהודים שגורשו. בתקופת הגירושים הטוטליים מהמחוזות בקיץ 1944 עוד פעלו תאי הגזים באושוויץ.

בתקופת סאלאשי לא היו גירושים טוטליים, אלא גירושים ורציחות של יהודים בפלוגות העבודה ושל יהודי בודפשט שנעשו באופן סלקטיווי. בעיר הבירה המופצצת והמופגזת, בעיר הגדולה שהייתה לחזית, בתוהו ובוהו הכללי כשהמנגנון הממלכתי הלך והתפורר, היה קל יותר להושיט עזרה ליהודים. נראה אם כן שלא תכונות אנוש מסוימות של קבוצת אוכלוסייה זו או אחרת הן שקבעו את מידת העזרה וההצלה ליהודי הונגריה. התנאים ההיסטוריים הם שהשפיעו על אפשרויות ההצלה וסיכוייה.

היבטים אישיים של המצילים

חסידי אומות העולם רובם נשים. עובדה זו ידועה הן על פי מחקרים והן מתוך הדיונים של הוועדה לציון חסידי אומות העולם ב"יד ושם", אבל הסיבות לכך שונות מארץ לארץ. נשים הן כ-70 אחוזים מקרב כלל המצילים בהונגריה. מעניינת העובדה שבמסגרת פעולות הצלה מאורגנות של ראשי מנזרים, ראשי ארגונים שונים ומנהלי בתי חולים, שהצליחו להציל בעזרת מעמדם הציבורי, שיעור הנשים היה נמוך: 21 אחוזים בלבד. ואילו ביישובים הכפריים, בחברה המסורתית, עלה שיעורן של המצילות על זה של המצילים: בכ-40 אחוזים מהמקרים פעלו נשים לבד ובכ-30 אחוזים מהמקרים פעלו נשים וגברים ביחד. ההצלה נעשתה ברוב המקרים על ידי הסתרת הניצול בביתו של המציל, עם תעודות מזויפות או בלעדיהן. 86 אחוזים מתיקי חסידי אומות העולם בהונגריה מתארים מקרים כאלה. כלומר פעולת ההצלה העיקרית הייתה מתן מחסה לנרדף; היה זה מעשה שהיה כרוך בדאגה למזון, לניקיון ולסידורי הבית. אלה היו מתפקידיה המסורתיים של האישה במשפחה והם נשארו בידיה גם בתנאי המלחמה. זהו ההסבר לכך שבכ-70 אחוזים ממקרי ההצלה בהונגריה לקחו חלק נשים ורק ב-30 אחוזים מהמקרים השתתפו גברים בלבד. חישוב זה כולל את המסגרת הצבאית, שלא נמצאו בה נשים כלל.

ראול ולנברג והדיפלומטים

ראול ולנברג, הדיפלומט השוודי שפעל להצלת יהודים בבודפשט, הפך סמל למאמצי ההצלה בהונגריה. פחות ידועה העובדה כי לצדו פעלו עוד 11 דיפלומטים של המדינות הניטרליות או נציגי ארגונים בין-לאומיים כגון הצלב האדום השוודי והבין-לאומי.



אנשים אלה, נציגי שוודיה, שווייץ, ספרד והוויטיקן, החלו במעשי ההצלה כפעולה ליגלית, בהתאם לזכויותיהם כדיפלומטים זרים. בקיץ 1944, לאחר שממשלת הונגריה עצרה את שילוחם של יהודי הארץ לאושוויץ והתירה את הגירת בעלי הרשיונות באמצעות המדינות הניטרליות (7,000 רשיונות עלייה ו-800 רשיונות הגירה לארצות שונות), החלו הנציגויות הדיפלומטיות להנפיק תעודות חסות לבעלי הרשיונות ולארגן עבורם בתי חסות. מאחר שגם סג'יר הספרדית הייתה מוכנה לקלוט כ-500 ילדים יהודים, הונפקו גם לילדים אלה תעודות חסות ואורגנו עבורם מעונות בחסות הצלב האדום הבין-לאומי.

כל הפעולות הללו התנהלו כאמור באופן ליגלי, בהסכמת השלטון ההונגרי. באמצע אוקטובר 1944 העלו הגרמנים לשלטון את מפלגת "צלב החץ" של סאלאשי, שהייתה מוכנה להמשיך בלחימה לצד גרמניה ובחיסול היהודים. בתחילה גם ממשלת סאלאשי הכירה בתקפותם של כתיבי החסות, בתקווה שבדרך זו תשיג הכרה דיפלומטית של הארצות הניטרליות. אך לאחר זמן מה הפכו מתן כתיבי חסות והקמת מעונות מוגנים ומעונות לילדים יהודים לפעולות בלתי ליגליות. הדיפלומטים המכובדים הפכו למפירי חוק ולהרפתקנים המבריחים ומסתירים אנשים, אף על פי שהמשיכו למעשה בעבודתם הקודמת ללא שינוי.

יש לציין כי רק ולנברג הגיע להונגריה כדי להציל יהודים. כל יתר הדיפלומטים היו שם בתוקף תפקידם, שהנחה אותם לאי-התערבות ולניטרליות. הסיטואציה המיוחדת בבודפשט בתקופת סאלאשי הפכה דיפלומטים אלה לחסידי אומות העולם, לאנשים ששמו את נפשם בכפם כדי להציל יהודים בניגוד לחוקי הארץ שבה הם שירתו ובניגוד למדיניות הניטרלית של הארץ או הארגון אותו הם שייצגו.

אמנם לא כולם פעלו עד הסוף, אבל כולם סיכנו את חייהם בבודפשט המופגזת והמופצצת. לאחר פירוק הצלב האדום השוודי על ידי ממשלת סאלאשי ירדו כמה מראשי הארגון למחתרת, זיפו תעודות, וכדי לא להיתפס על ידי אנשי "צלב החץ" ישנו במקומות שונים מדי לילה עד לשחרור. עם שובם לשוודיה ארצם הם לא התקבלו שם כגיבורים, ואף נתקלו באווירה של חשדנות וזהירות, שהרי נקטו שיטות לא דיפלומטיות בפעולתם בהונגריה. פרידריך בורן, מראשי הצלב האדום הבין-לאומי בבודפשט, לא סיפר אפילו לבניו על מעשיו בהצלת יהודים בשלהי 1944. רק אחרי מותו שמעו על הפרשה כשהוכר בורן כחסיד אומות העולם בשנת 1987. פרלסקה האיטלקי, שמילא תפקיד של דיפלומט ספרדי בבודפשט בימי סאלאשי, ובשם ממשלת פרנקו הכיר במשטרו כדי להציל יהודים, חזר לאיטליה אחרי המלחמה והיה שוב לסוחר בהמות פשוט ואנונימי ואיש לא ידע על מעלליו בהונגריה עד שהוכר כחסיד אומות העולם בשנת 1988. בנוכחות דיפלומטים של שלוש ארצות -- הונגריה, ספרד ואיטליה -- וכמובן נציגי ישראל הוענקה לו המדליה ב"יד ושם" בירושלים, ובעיר הולדתו פדובה הוקמה לכבודו אנדרטה. ממשלת שווייץ, שנזפה בזמנו בנציגה הדיפלומטי בבודפשט קרל לוזן בשל מספרם הגדול מדי של כתיבי חסות שהנפיק עבור היהודים, מתפארת היום במפעל הצלה זה.

דיפלומטים ועוזרות בית, פועלים ומשוררים, רוזנת וחזיל פשוט, כמרים וסוציאליסטים - כל בני הקבוצה של חסידי אומות העולם פעלו על יסוד ערכים הומניים משותפים. הם הוכיחו כי גם בשעת קריסתם של ערכי מוסר בסיסיים יש מי שמסכן את חייו כדי להמשיך ולשמור עליהם.



שרי ראובני עוסקת בחקר תולדות יהודי הונגריה בשואה.

מקור: בשביל הזיכרון 29, 1998, עמ' 23-26.